

Україна на початку війни очима службовців вермахту

Скоробогатов А. В.

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

– Харків: Майдан, 1998. – С. 208-227.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ ОЧИМА СЛУЖБОВЦІВ ВЕРМАХТУ

Дана публікація про війну є однією з перших такого роду в Україні. Протягом 50-ти повоєнних років становлення української історіографії 2-ї світової війни здійснювалося переважно на основі джерел вітчизняного походження. Лише останнім часом відбувається помітне розширення археографічної бази наукових досліджень з цієї теми, опубліковані деякі іноземні документи, у тому числі трофейні з українських архівів. Проте поки що зроблені тільки перші кроки у зазначеному напрямі.

З подоланням ізольованості української історичної науки від світової, розширенням напрямів, а отже взагалі горизонтів пошуків, важливим джерелом знань про війну стають документи іноземних архівних сховищ. Важко зараз уявити всебічне дослідження з історії війни без урахування доробку німецьких науковців, або ігноруючи німецькі джерела. Останнім часом надбанням широкої публіки стали численні нові документи з російських та німецьких архівів. Чимало з них претендують на сенсацію, злам звичних уявлень про характер 2-ї світової війни. Але поряд з такого роду документами, за якими йде справжнє пошування, архіви зберігають величезну кількість, так би мовити, буденної інформації, вкрай необхідної для істориків. В одному з найбільших архівів 2-ї світової війни — Військовому архіві Бундесвера у Фрайбурзі (ФРН) зберігається невеличка архівна справа під назвою «Повідомлення про становище в Україні» (Lageberichte Ukraine)¹. Це фотокопія доповіді загальним обсягом 22 сторінки, спрямованої з України в Берлін генералу Томасу, який був шефом відомства військової економіки та озброєнь при ОКВ (верховному командуванні вермахту). Підпис в кінці документу відсутній. Але із тексту ясно, що склав її професор Серафим, який мав звання радника ОКВ. Важливим, на наш погляд, є те, що доповідь переслав по службовій лінії співробітник інспекції у справах військової економіки в Україні. На жаль, документ не зберіг його прізвища, хоча він написав майже дві сторінки передмови, в якій повністю приєднався до основних положень та висновків доповіді. Добре, що у верхньому лівому куті першої її сторінки зберігся припис від руки: «від оберстлейтенанта...», а далі нерозбірливо. Отже, з великою вірогідністю можна стверджувати, що вступ був написаний військовим у чині підполковника, співробітником відомства генерала Томаса, який пройшов шляхами війни всю західну та правобережну Україну. Не можна виключити і того, що підполковник вермахту був керів-

ником групи з укладення щоденника (Kriegstagebuch) дій відомства військової економіки в період війни. На користь такого висновку свідчать деякі інші документи архіву. У будь-якому разі цікавим є той факт, що зазначена доповідь народилася в надрах вермахту, його економічного підрозділу. І хоча підполковник наголошує на особистому характері доповіді, остання може розглядатися як віддзеркалення якщо не позиції, то настрою певних кіл у вермахті.

У Берліні матеріал привернув увагу високого начальства, яке залишило на полях та безпосередньо у тексті численні помітки, підкреслення та ін. Проте немає жодних посилань на те, які наслідки мала спрямована у верхи інформація про становище в Україні.

Зміст пропонованої читачеві доповіді має неабиякий інтерес. Але не слід чекати від неї якогось відкриття або сенсації. Той, хто сподівається на це, буде розчарований. Бо насправді мова йде про будні війни, які й досі живуть у пам'яті наших співвітчизників. Головний інтерес полягає у тому, що пропонується погляд на перші місяці війни в Україні, так би мовити, з того боку, з точки зору службовця вермахту. Зміст документу свідчить про неабияку інформованість дописувача, його здатність до аналізу складних сучасних йому подій. Автор доповіді виступає як людина з життєвим досвідом, аналітичним складом розуму. Це і наближує проблеми, проаналізовані автором, до реального життя.

Доповідь складається з трьох розділів. У першому йдеться про організацію і стан цивільного та військового управління в Україні. Окрім звичайного у таких випадках переліку посад цивільних органів влади та визначення меж їх компетенції, документ містить відомості про рівень повноважень та поведінку представників окупаційної влади на місцях.

Дуже цікавим виглядає другий розділ, де оцінюється політика нової влади щодо населення України. Найбільше в ньому привертає увагу, так би мовити, “нетрадиційне” для німця сприйняття оточуючої дійсності та реалій війни. “Нетрадиційність” ця стане зрозумілою, коли нагадати, що протягом десятиліть радянська історіографія не бачила різниці у діях каральних нацистських органів та сил вермахту на місцях, а отже навчила читача судити їх усіх одним скопом, на одне обличчя, без будь-яких нюансів. Безумовно, на певному етапі історичного розвитку таке ставлення до агресора було виправданим. Особливо у повоєнний час, коли німецька історіографія усіма силами намагалася виправдати вермахт, перекласти усю відповідальність за злочини виключно на нацистів.

Проте у 70—90-ті роки багатьма німецькими вченими була проведена велика робота, яка довела широкому німецькому загалові відповідальність

вермахту за знищення мільйонів невинних людей у роки 2-ї світової війни. Цим історикам належить велика роль у переорієнтації суспільної свідомості в Німеччині.

У той же час ситуація в нашій країні майже не змінилася, і сучасний український читач дуже слабо орієнтується в структурі та діяльності німецької військової та цивільної окупаційної влади. Хоча, як відомо, деякі сучасники війни добре усвідомлювали на власному досвіді різне ставлення до них, наприклад, співробітників гестапо, СД, таємної поліції та простих вояків вермахту. Настав, мабуть, час сказати про це відкрито. Не задля реабілітації вермахту, бо його причетність до злочинів проти цивільного населення остаточно доведена і ніколи не може бути спростованою. Проте вермахт був переважно машиною вбивства на полі бою. Читач, мабуть, пам'ятає, що Юрій Смолич в одному з своїх романів ще у 1944 р. вклав у уста свого героя відому сентенцію, що не всі німці — фашисти. Ця теза так і не була наповнена реальним змістом.

Запропонована читачеві доповідь може бути вагомим аргументом на користь сказаного. З неї ясно випливає, що автор засуджує масові вбивства євреїв, військовополонених, простого населення. Він навіть пише про негативний вплив екзекуцій на військо, здичавіння екзекуторів з орднунгсполіції. Автор висловлює жаль, що в них брали участь вояки вермахту. Ця нова для української історіографії проблема безпосередньо пов'язана з широкою темою "Життя з ворогом" (Leben mit Feind), яка вже тривалий час є однією з найактуальніших в німецькій історіографії. Настав, мабуть, час приділити їй належну увагу і вітчизняним дослідникам.

Погляди автора доповіді безумовно не вкладаються у класичний нацистський світогляд. Це природно, адже не всі поділяли його нелюдську суть і тим більше були його активними провідниками. Проте тут хотілося б звернути увагу на інше. На наш погляд, у доповіді чітко простежуються наявні вже в перші місяці війни серйозні суперечності між нацистським світоглядом, нацистською програмою підкорення світу та реаліями війни, які сильно відчували на собі службовці вермахту. Для того, щоб стало ясно навіть не дуже обізнаному читачеві, про що йде мова, наведемо лише один короткий приклад, пов'язаний з використанням невільної робочої сили у Німеччині. Добре відомо, що нацистське керівництво, готуючись до війни проти Радянського Союзу, планувало знищити або виселити мільйони людей з європейської частини держави та заселити ці простори німецькими колоністами. При цьому аж ніяк не планувалося використання широких мас радянського населення на просторі Німеччини. Через це і знецінення людського життя, і смерть мільйонів непотрібних

військовополонених та міського населення вже на першому етапі війни.

Але згодом, після перших відчутних поразок на сході, з усією гостротою постає питання про використання в райху робочої сили зі сходу. Це було непросто рішення для речників нацизму. Бо за їх переконанням залучення широких мас радянського люду до праці у Німеччині підривало нацистську ідеологію, становило серйозну загрозу патріархальному німецькому суспільству, чистоті арійської крові. І все ж-таки всупереч частині партійної бюрократії, відомству Гімлера, під незворотним тиском воєнної дійсності рішення на користь використання робітників зі сходу було прийняте. Ця серйозна проблема кореляції на практиці деяких нацистських постулатів реаліями життя існувала протягом усієї війни. На жаль, у вітчизняній історіографії вона залишається майже непоміченою.

Не буде, мабуть, зайвим зупинитися ще на одній проблемі, поставленій автором доповіді у другому розділі, бо вона має винятково важливе значення для України. Відчуття тверезого сприйняття оточуючої дійсності і на цей раз не зрадило авторові. Йдеться про помічене ним неоднакове ставлення населення різних регіонів України до приходу німців. На жаль, останнім часом в українській історіографії на зміну старим штампам приходять деякі нові схеми. Спрощений зміст однієї з них такий: напередодні війни радянська влада провадила антиукраїнський репресивний політичний курс і тому населення чекало на німців і радо вітало їх. Але коли німці розпочали масові вбивства населення, люди відвернулися від них та приєдналися до руху опору. Проте така схема не відповідає дійсності. Населення глибинних районів України зовсім не раділо з приводу окупації батьківщини. Головним тут було неприязне ставлення до окупаційних військ, не кажучи вже про репресивні органи. І автор пропонованої доповіді добре зрозумів цю різницю у ставленні до німців населення Західної України, яка тривалий час мала свою окрему історію, та Наддніпрянщини, яка спрямувала своїх чоловіків до Червоної Армії.

Третій розділ пропонованої доповіді присвячений аналізу стану господарства України у перші місяці війни. Читач знайде тут чимало цікавих фактів та міркувань автора. Деякі з його передбачень справдилися. В першу чергу це стосується немилосердного голоду, яких охопив населення великих міст. Голодомор тут був страшний. Взагалі прогнози автора щодо розвитку господарства України були песимістичними. Це стосувалося і промисловості Києва, яка у відповідності до наказу вивозилася з міста у перший період окупації. Особлива надія тут, як свідчать інші документи, покладалася окупантами на Донбас та Харків.

Зі знанням справи викладає автор доповіді питання про зарплату та ціни.

Цікаво, що враховуючи досвід 1918 р., коли інфляція фактично “з’їла” купівельну спроможність німецького солдата та, за деякими твердженнями, поставила його навіть у гірше становище, ніж місцеве населення, нова влада у 1941 р. намагалася не припуститися цієї помилки. Звідси, як дізнається читач, провадилося заморожування цін при новому встановленому паритеті грошей (1 марка = 10 руб.). Автор стверджує, що німецькі солдати фактично сприяли непомірному зростанню цін на ринках України. У документах військового архіву Фрайбурга зафіксовано, що робітник за свою денну працю був у змозі придбати на ринку тільки декілька картоплин. А отже — голод та смерть.

І проти них ніби-то виступає автор доповіді. Але не все так просто. Безумовно, цей виступ не слід розглядати як відвертий прояв несприйняття або навіть опозиційності встановленому новому порядку. Хоча безумовні паростки цього процесу можна знайти, особливо щодо пануючої нацистської ідеології. І хто знає, як склалася подальша доля автора документу. Позиція його характеризується обмеженістю, обумовленою світоглядом службовця вермахту. Автор заперечує смерть військовополонених чи євреїв. Але не з позиції людяності. Він намагається відцуратися від цього, спеціально підкреслює свою непричетність до сентиментів. Автор пов’язує своє негативне ставлення до масового знищення людей із суто прагматичним чинником. Йдеться перш за все про економічну доцільність. Отже замість сентиментів автор наполягає на тверезій позиції, що зменшує його “опозиційність”. А можливо й спрямовує доповідь у легальне русло. І хто знає, робилося це свідомо, чи ні. За таких умов у Берліні мали спокійно сприймати критичні тиради автора, у тому числі й таку: “...необхідно ясно зрозуміти, що в кінцевому підсумку тільки українці можуть створювати матеріальні цінності. Якщо ми розстріляємо євреїв, загинуть військовополонені, піде з життя через голодну смерть населення великих міст, а в майбутньому і частина сільського населення, залишиться питання без відповіді: хто ж тут власне має створювати матеріальні цінності?” Ці слова автора можна було б використати як епіграф до усієї окупаційної політики нацистів в Україні.

Отже, перед нами пам’ятка історії другої світової війни, яка має неабиякий інтерес для розуміння ситуації в Україні. Проте не тільки. Цей факт і обумовив бажання запропонувати українському читачеві наш переклад цього документу.

Примітки

¹ Bundesarchiv — Militärarchiv. — RW 30/103. У фонді RW 30/103 зберігаються документи різних установ, які відали справами військової економіки

та озброєнь у Райхскомісаріатах “Остланд” і “Україна”.

2 грудня 1941

таємно

Шефу Wi Rue Amtes OKW

Пану генералу інфантерії Томасу¹

— 1. Додаток. —

Для персонального вивчення пану шефу Wi Rue Amt я передаю цю узагальнюючу доповідь про сучасне становище в Райхскомісаріаті “Україна”². В ній аналізуються різні труднощі та напруженість, які й досі мають місце в Україні. Це, а також серйозні побоювання за стан речей вимагають викладати питання з повною відвертістю та безумовною чіткістю.

Я повністю усвідомлюю, що таке повідомлення буде розглянуто по службовій лінії або іншою зацікавленою інстанцією та прийняте до відома. Я не впевнений остаточно в досягненні успіху, швидше навпаки, побоююсь, що труднощі та напруженість, поряд з різним розумінням особливого роду відносин в Україні, будуть і надалі зростати. Тільки керівні інстанції, якщо вони ясно побачать небезпеку, спроможні в рамках можливого змінити ситуацію на краще.

Доповідь, складена радником ОКВ професором Серафимом, має не стільки офіційний, скільки особистий характер. Я приєднуюсь до всіх пунктів викладеного і дозволю до цього додати, що з усією прямою викладені у доповіді реально існуючі труднощі, які входять у компетенцію створюваних інстанцій, зачепили і мене. На існуючі труднощі і недоліки слід також особисто вказати керівництву Райхскомісаріату “Україна” з тим, щоб ліквідувати їх.

Я був би вдячний, коли б запропонована інформація була вивчена тільки паном шефом Wi Rue Amt та його найближчими співробітниками, а подальша реалізація викладених пунктів, спрямованих на ліквідацію надто серйозних побоювань за становище, яке утворилося, була б виключно у руках пана шефа Wi Rue Amt.

Рівне, 29 листопада 1941

До становища в Райхскомісаріаті “Україна”.

З моменту зайняття України та виникнення Райхскомісаріату “Україна” минуло досить часу, щоб зробити попередній висновок щодо обраного правильного чи неправильного шляху, оцінити існуючі труднощі та напруженість в Україні. Слід було би при цьому зупинитися на основних моментах проблеми.

1. Військове та цивільне управління.

Встановлене в Україні військове управління в цілому функціонує, не дивлячись на недоліки, які зустрічаються повсюдно. Діяльність IV Wis³ при фельдкомендатурах була переважно задовільною, підкреслюємо, переважно. Численні підприємства промисловості відносно швидко були введені в дію, ставали у ряд діючих державні кооперативи.

Організаційно менш задовільно формувалися органи управління військовою промисловістю (Wehrwirtschaftsverwaltung), а також сільським господарством (Landwirtschaft). Надто мало було керівних працівників попереду і занадто багато — позаду. Організація була недостатньо еластичною, штаби надто великими, а чисельність працюючих поза ними незначною. Іншим недоліком та стримуючим фактором була територіальна розпорошеність окремих частин штабів та інспекцій. Недостатньо була забезпечена єдність вертикалі керівництва.

Ясно розуміючи існуючі недоліки, все ж не можна не помітити, що відділ військової промисловості (Wehrwirtschaftsorganisation) переважно з успіхом забезпечив охорону, евакуацію та пуск підприємств у дію.

Діяльність Райхскомісаріату "Україна" принесла, з першого погляду, згубний дуалізм в управління. Цивільне управління постало — так само як у свій час у Генерал-губернаторстві⁴ — одночасно з вимогою передати йому загальне управління та керівництво економікою. При цьому йому не вистачало — не вистачає і зараз — власних сил не тільки щоб розвинути розпочату військовими роботами, але хоча б зберегти її на колишньому рівні. Нижчі місцеві інстанції цивільного управління — гебітскомісар (ландрат) та крайсландвірт (перейнята від цивільного управління назва Ла-фюрера) — виглядають майже одинаками. Вони мають лише 2, 3, 4 середніх або нижчих німецьких службовців. Територія гебіту, у якому вони повинні працювати, значно більша за територію ландкрайса у Німеччині, транспортні шляхи переважно погані, постачання паливом мізерне. Орднунгсполіція⁵ або слабо представлена, або взагалі відсутня. Майже нема гебітскомісарів, які б володіли місцевою мовою.

Невдалим є вибір багатьох гебітскомісарів: дуже часто вони зовсім молоді орденсюркери, які ще набираються розуму та однозначно скеровуються вищими органами; проте поводять себе як пани. Таке панство виявляється у повністю спотвореному ставленні до слухняного українського населення, яке, у всякому разі частково, відкрито вітало німецький вермахт як визволителя. Владність, жорстоке поводження, управління за допомогою батога — з одного боку, практична нездатність (виходячи з названих зовнішніх причин, або у зв'язку з особистою непридатністю) — з іншого.

Влада гебітскомісарів всемогутня. Вони мають право у межах свого рай-

ону розстріляти будь-якого місцевого жителя. Не виключено, що така необмежена влада може привести у багатьох випадках до зловживань та сп'яніння силою, політично та й по-людськи може прийняти невітні форми. Характерно, що таке панство цих нижчих німецьких урядовців заохочується високою матеріальною винагородою. Поряд з помітно вищою у порівнянні з Райхом платнею та 5-ма спеціальними нарахуваннями часу їх служби співробітники управління РК⁶ отримують компенсаційні виплати від 18 марок щоденно!

В господарських питаннях гебітскомісари, мабуть, без виключення, не тільки не підготовлені, але й взагалі нездатні до такої роботи. Замість того, щоб перебирати до рук від військового управління промислові підприємства в міру їх можливостей, замість того, щоб залишити за вермахтом деякі з них, які він використовує, лунають тотальні претензії на те, щоб вермахт негайно і повністю передав їм усе господарство. І це за відсутності хоч якихось умов організувати та розвинути роботу підприємств. Ставлення цих нижчих німецьких органів РК "Україна" до вермахту не може бути розцінене інакше, як скептичне, або навіть часто як вороже.

Вищі чини органів цивільного управління майже цілком рекрутувалися з провінційних урядовців та партійної бюрократії Східної Пруссії. Більша частина цих керівників зберегла там за собою старі посади. Так, задля прикладу, генерал-комісар Волліні та Поділля є одночасно обергрупенфюрер СА Східної Пруссії; начальник головного відділу цивільного управління — ландсгауптманн Східної Пруссії; начальник головного відділу промисловості — директор Кенігсберзької ярмарки та віце-президент торгової палати; начальник головного відділу фінансів — ректор Кенігсберзького університету і т.д.

Коротко кажучи, біля керма управління господарством України, яке зіткнулося з багатьма труднощами, стоять майже без винятку сумісники. Зрозуміло, що перебування в Рівному або будь-якому іншому місті України (Київ не приймається в розрахунок) їх не дуже приваблює. У той же час, військові керівники обирають місце перебування не з таких міркувань, а у відповідності до своїх обов'язків та поставлених перед ними завдань!

На практиці сумісництво діє на керівництво РК таким чином, що воно спорадично виконує свої функції в Україні. Його робота обмежується при цьому найбільш загальними директивами, яким не вистачає як практичного змісту, так і контролю за виконанням. Особливо неприємним є те, що кожного разу на переговорах із службами РК відсутня частина відповідальних керівників. Тому доводиться постійно мати справу із заступниками, які особисто розписуються у некомпетентності приймати будь-які обов'язкові рішення.

ня або угоди. У той же час, вони мають повне право висловити своє заперечення проти дій вермахту та застопорити роботу. У результаті виникають нестерпні тяганина та зволікання. Неодноразово доводилося переконуватися у тому, що в результаті заперечень таких неповноважних представників затягувалося прийняття важливих рішень на переговорах.

Райхскомісар України особисто до останнього часу мав у службових справах тільки короткочасні перебування на місцях (у цілому три відвідання, з яких останнє було найтривалішим; сім зайнятих замків, Оліка під Рівним).

Зв'язок між урядовцями РК і міністерством зайнятих східних територій навряд чи існує. До останнього часу відомий лише один факт відвідання України представниками Розенберга та створення з метою збереження культурних цінностей та подібних речей маленького штабу міністерства у місті Києві.

2. Населення.

а) Українці.

Надто важко зараз однозначно оцінювати позицію українського населення. Різниця між колишніми польськими районами РК та російськими впадає в очі. Існуюча відмінність полягає у тому, що у польській частині українська інтелігенція, яка загартувалася у ході народної боротьби проти полонізації, є підкреслено національною. Крім того, внаслідок короткого за часом російського панування більшовізація молоді тут була обмеженою. У цілому позиція українців тут є доляльною. Частина інтелігенції, яка сподівалася у майбутньому на яесь самоуправління або автономію — природньо, при збереженні німецької верховної влади — може бути розчарованою, якщо побачить, що не тільки не передбачається виконання таких побажань, але Україна і в майбутньому розглядається як німецька колонія. Проте особливої напруженості при цьому не відмічалось.

В російській частині України націонал-українська інтелігенція навряд чи існує. Частина української радянської інтелігенції втекла перед німцями, більша її частина була примусово евакуйована більшовиками. Ті, хто залишився — у певній мірі мова йде про літніх людей — доброзичливі та запобігливі, у цілому приязні до німців. Серед молоді та людей середньо-зрілого віку напевно є прихильники партії більшовиків. У будь-якому випадку вони можуть бути ворогами німецької влади, бо повністю виховані на ідеології більшовизму.

У цілому майбутня позиція українців, перш за все широких мас сільсько-го та міського індустріального населення, є не більше та не менше як питання шлунка. З українцями слід рахуватися, щоб вони зрозуміли, що їх

справи йдуть краще, ніж за більшовиків. Слід побоюватися, щоб загальний настрій українців не обернувся проти нас, особливо якщо вони помітять, що справи йдуть істотно гірше, ніж раніше. При цьому життєві вимоги населення (протягом декількох місяців німецького панування) без сумніву не дуже високі. На користь цього свідчить той факт, що протягом декількох місяців німецького панування матеріальне становище українського населення значно погіршилося. Але до останнього часу це не мало вирішального впливу на настрої мас. Проте не можна не помічати небезпеку в майбутньому.

б) Меншості.

Позиція національних меншостей в Україні у нинішній час не дає приводу для побоювань. Поляки в західній частині РК приязні, більш освічені та інтелігентні за українців, придатні для цілей німецького управління. Це викликає невдоволення української інтелігенції. Це також стосується і чеського населення Волині.

Німецьке населення (фольксдойче) знаходиться, як відомо, тільки в колишній російській Україні, бо частина його із колишньої Польщі повернулася в Райх. Фольксдойче російської України повністю сільське населення. Вони зберегли свою "німецькість" тільки тут. Як тільки вони переселялися в міста, то ставали росіянами. Національна німецька свідомість і на селі сильно спотворена, часто недостатнє знання німецької мови. Фольксдойче України не є провідним елементом, на який може спиратися німецьке управління.

с) Єврейське питання.

Єврейське питання в Україні є важкою проблемою вже через те, що євреї в містах становили велику частину населення. Мова йде, таким чином — як і в генерал-губернаторстві — про проблему народної політики. В багатьох містах єврейське населення становило близько 50%. Перед німецькими військами втекла тільки частина євреїв. Багато євреїв опинилось під німецьким управлінням. Питання ускладнюється тим, що євреї значною мірою були ремісниками-майстрами, склали частину робітників малих і середніх підприємств, не кажучи вже про торгівлю. У результаті воєнних дій вони стали зайвими. Усунення їх мало б глибокі зворотні економічні, як і безпосередньо військово-господарські наслідки (виробництво для потреб армії).

Спочатку позиція єврейського населення була лякливо приязною. Євреї намагалися уникнути всього, що не сподобалося б німцям. Само собою зрозуміло, що у душі вони ненавиділи і німецьке правління, і армію. Це не може бути розцінене як чудо. Проте не можна довести те, що євреї були згуртовані й у широких масштабах брали участь у акціях саботажу. Напевно серед них є — точно так, як і серед українців — декілька терористів або

саботажників. Але не можна стверджувати, що євреї являють собою загрозу для німецького вермахту. Продуктивністю праці євреїв, які не мали іншої спонуки до праці, крім відчуття страху, німецькі управління та армія були задоволені.

Спочатку єврейське населення залишили осторонь у зв'язку з воєнними діями. Тільки через тижні, частково місяці спеціально створені загони орднунгсполіції стали провадити планові розстріли євреїв. По суті ці акції провадились із сходу на захід, цілком відкрито, із залученням української міліції, а також, на жаль, за добровільної участі службовців вермахту. Способи проведення акцій, яких жахалися чоловіки і старі, жінки і діти, були страхітливими. Ці акції за масштабами нищень були такими гігантськими, яких ще не провадилося у Радянському Союзі. У цілому до теперішнього часу були піддані екзекуції 150.000—200.000 євреїв з РК. В останній період серед єврейства була виділена "корисна" його частина (майстрові-ремісничі), яка не була знищена. Раніше економічний чинник не брався до уваги.

У цілому можна сказати, що вирішення єврейського питання в Україні у такий спосіб, мабуть, у відповідності до фундаментальних принципів світогляду, мало такі наслідки:

- a) знищення частини непотрібних їдоків у містах;
- b) знищення частини населення, котра, без сумніву, ненавидить нас;
- c) знищення вкрай необхідних, у т.ч. для вермахту, робочих рук;
- d) зовнішньо-політичні пропагандистські наслідки;
- e) негативний вплив екзекуцій на залучені до них війська (в будь-якому випадку опосередкований);
- f) здичавілий вплив екзекуцій на підрозділи орднунгсполіції.

d) Військовополонені.

Незважаючи на здійснювані військовими заходи щодо розміщення та покращення харчування військовополонених в РК, сучасне їх становище залишається невтішним. В першу чергу, природньо, піклуються про облаштування інших споживачів, починаючи з вермахту і цивільної адміністрації, у ставленні ж до військовополонених намагаються захистити їх у таборах хоча б як-небудь від погоди. Повністю відсутнє санітарне обслуговування, більша частина полонених не має теплої одягу, у багатьох непридатне взуття.

У результаті так званих акцій їжа у таборах дещо поліпшилася, проте майже ніде не досягла необхідного для існування мінімуму. Полонені майже повністю апатичні. На роботі або на марші полонені не витримують та падають, їх підхоплюють товариші. Це стає звичною картиною. Охорона поводиться з полоненими не тільки суворо, але часто невинувато по-лютому.

Втечі полонених відбуваються саме через необхідність роздобути що-небудь поїсти шляхом крадіжки або насилля, а не через бажання завоювати свободу або приєднатися до Червоної армії. Втечі в існуючі досі партизанські загони могли мати ту ж саму причину. Голод збирає смертельні жнива у таборах військовополонених. Смертність серед військовополонених, яка протягом попередніх місяців була виключно високою, з настанням промозглої осінньої погоди та повсюдних передчасних морозів має сильно збільшитися. Важко судити, чи відповідають дійсності циркулюючі дані про щоденну смерть 3000 та більше військовополонених. Надалі напевно почнеться нове збільшення смертності військовополонених через велику серед них кількість вихідців з теплих районів Росії, які ніколи не жили в умовах холодного клімату. Слід рахуватися також із збільшенням смертності через можливі епідемії.

Втрата величезної кількості військовополонених є також економічною проблемою, оскільки серед них знаходиться численна робоча сила, придатна для використання в сільському господарстві, а також, при відповідних умовах, у діючому виробництві (кваліфіковані робітники, майстри). Однак за теперішніх умов, коли насаджується хижачке ставлення до резервної робочої сили, коли військовополонені гинуть з голоду, за сучасного становища з їх розміщенням, одягом, харчуванням, використання їх праці є фікцією, люди фактично нездатні до роботи.

3. Господарство.

а) Сільське господарство.

У районах колишньої польської частини Райхскомісаріату збирання врожаю 1941 р. проведене на 100%. Зібраний середньо-добрий урожай. У російській частині України облік урожаю продовжується. Втрати урожаю до 25%. Надто великі втрати олійного насіння (до 80%). Урожай кукурудзи — задовільний, коренеплодів — теж непоганий; порушений хід збирання картоплі та буряка у зв'язку з ранніми морозами. Результати збирання зернових культур цілком задовільні. Необмолочене зерно зібране у великі скирти і має бути обмолоченим на початку наступного року. Зараз обмолот гальмується через нестачу пального та машин. Необхідно ці труднощі подолати.

Через війну сильно скоротилося (приблизно на 50%) поголів'я худоби (угон, падіж худоби, забій військами). Сучасні поставки великої рогатої худоби приведуть до подальшого скорочення поголів'я ще на третину. Таким чином, вивіз з України в Райх сільськогосподарської продукції можливий лише за умови зведення до мінімуму внутрішнього споживання. Цього намагаються досягти:

1. через ліквідацію непотрібних ідоків (євреїв, українського населення великих міст, котрі, як Київ, взагалі не отримують жодного постачання);
2. через різке скорочення українського населення інших міст;
3. через мінімізацію споживання сільськогосподарського населення.

Природно, що населення міст захищається від голодної смерті. Воно намагається здобути продовольство шляхом обміну своїх речей, яких потребують селяни. Такий вихід завжди буде можливим для українських середніх міст через відсутність розгалуженої мережі поліцейської влади та нестачу її персоналу. У таких великих містах, як Київ, ситуація інша. Хоча і тут зараз йде розпродаж сільськогосподарських продуктів, які довозяться у мішках та на підводах, слід однак передбачити момент насичення селян навколо великих міст промисловими товарами. Тоді вони будуть самі притримувати продукти. Це незворотно призведе до того, що десятки тисяч міського населення будуть буквально вмирати з голоду.

Всупереч цьому досягти зменшення споживання сільського населення практично неможливо. Колгоспники зробили запаси у перехідний період, коли над ними не було ніякого контролю. Задача цих припасів зараз відбувається повільно і проти волі. Під сильним зовнішнім тиском можливі незначні зміни. Особисте споживання селянин у будь-якому випадку збереже, якщо це буде навіть так, як у 1919—1921 р. робили більшовики — окремі села оточували військовими та повністю грабували. Такий варіант дій можливий і для нас. Але якщо б ми вирішили його реалізувати, то безпосереднім наслідком стала б повна зміна настрою населення. А це у поєднанні з небезпечним зубожінням населення міст перенесло б у площину можливого загальний рух опору.

Звідси необхідно констатувати таке:

Незважаючи на заходи щодо обмеження внутрішнього споживання, і надалі будуть мати місце захист та збереження особистого споживання українського населення, чи то законним, а ще багатократно більше нелегальним шляхом. Такий захист своїх інтересів призведе, однак, до зменшення обсягу продуктів, які Україна зможе постачати Райху.

Подальше зменшення таких надлишків пов'язане з тим, що Україна годує німецькі війська та цивільне управління з його персоналом.

При цьому слід прийняти до уваги, що поряд з офіційним постачанням військ та управління з української землі (війська утримуються значною мірою через постачання з фатерлянду) чиновники як службовці вермахту отримують додаткові продукти до споживчого раціону або відправляють посилку на батьківщину. За існуючого паритету (1 марка = 10 руб.) навіть простий солдат у найвищій мірі платоспроможний, до того ж він навряд чи має мож-

ливість використати гроші на інші цілі. Тому вивіз продуктів з України через цей канал приймає значні розміри, порушуючи тим самим впорядковане постачання Райху продуктами.

Беручи до уваги, нарешті, дорожні негаразди, котрі ускладнюють транспортування сільськогосподарських продуктів з України в Райх, слід дійти висновку, що на практиці потік сільськогосподарських вантажів з України проти очікуваного буде зменшуватись.

Не вирішальний, проте факт, що озима сімба 1941 р. в Україні провадилась у несприятливих умовах. Це не стосується колишніх польських районів, які зорані на 100%.

У багатьох російських областях, навпаки, осінній обробіток ланів, перш за все через нестачу пального для тракторів, дуже відстав. З середини жовтня було, щоправда, підвезене пальне до західних районів, проте одночасно прийшов мороз. Тому приблизно можна оцінити ступінь зораності сільськогосподарських угідь на заході РК у 50—70 процентів, якщо розуміти під оранкою і дуже поверхневий обробіток землі; у дуже важливих зернових південних і південно-східних — від 20 до 40 процентів. Невдачею через сильні морози закінчилася спроба сіяти у листопаді місяці. При першочерговому значенні озимої пшениці для України, надто високому ризику ярових культур тут не рахуються з тим, що деяким втратам можна запобігти. Поверхневий спосіб обробки землі (примітивними плугами, а не багатолемешевими плугами з потужним трактором) значно зменшить урожай наступного року. Тому навіть якщо врахувати, що урожай 1941 р. був добрим, а за багаторічним досвідом у наступному році не можна розраховувати на такий же, і за цих умов слід підкреслити, що в 1942 р. має відбутися різкий спад сільськогосподарського виробництва. Така ж саме оцінка справедлива і для тваринництва, особливо виробництва тваринного масла. Зменшення вже скороченого удвоє поголів'я худоби ще на третину через теперішні примусові поставки безпосередньо позначиться на стані цієї галузі. Отже, прогноз розвитку сільського господарства, обсягу вироблених надлишків, стану населення з харчуванням та можливостей вивозу продуктів з цих областей в Райх не може бути іншим, ніж песимістичним. Не можна не тільки очікувати зросту сільськогосподарського виробництва у 1942/43 р., але існує реальна загроза, що вже в найближчі роки в Україні порушиться баланс самозабезпечення та пануватиме масовий голод.

б) Промислове виробництво.

Промисловість, яка тут розглядається, не охоплює підприємства нових областей — Дніпропетровської, Миколаївської та Кіровоградської, — вклю-

чених у РК 15 листопада 1941 р. В інших частинах РК (Брестська, Рівненська, Каменецька, Вінницька, Житомирська, Київська області) основна вага промислового виробництва припадає на переробку сільськогосподарської продукції (мукомельна, пивоварна, горілчана і перш за все цукрова), шкіри, виробництво товарів із скла і фаянсу, а також — у північно-західній частині — деревообробну індустрію. До них можна додати ще декілька переважно маленьких підприємств, які виробляють текстиль та споживчі товари з металу. Дійсною уваги заслуговувала київська індустрія, яка до війни мала певне господарське значення. Проте вона тривалий час піддавалася руйнації відступаючими більшовиками. Залишилися лише деякі підприємства, де збереглися приміщення, і до яких можна було б поставити частину обладнання. Одночасно було знайдено деякі прибори та машини, які не встигли вивезти, чималу частину кваліфікованих робітників, а також кам'яне вугілля для пуску електростанцій. Якщо не мати на меті розгорнути широке будівництво зруйнованої більшовиками київської індустрії, то буде можливим пустити до ладу підприємства, спрямовані на задоволення потреб військ, у першу чергу щодо поновлення рухомого складу залізниць та річкового транспорту. Завдяки цьому можна буде полегшити транспортну напруженість, обсяги поставок з батьківщини. Можна було б реалізувати ці плани без особливих труднощів. Принциповий наказ про очищення Києва перервав вже розпочату роботу і замість використання існуючих підприємств поставив на перший план вивіз звідти машин та дефіцитних вантажів. Замість помірного розвантаження шляхів сполучень та задоволення військових потреб за місцевий рахунок досягнуто зворотнього результату. До того ж, було паралізовано корисну та дешеву робочу силу.

Розташована в іншій частині РК індустрія не має особливого воєнно-господарського значення. Введена у дію для потреби військ, вона викликає розкол між цивільним та військовим управлінням. Тим більше, що обслуговування цих підприємств, у відповідності до угоди, передано в руки цивільної адміністрації. З боку останньої це мало таке тлумачення, що віднині військово-господарське управління взагалі не має будь-якого впливу на виробництво, не має права запускати підприємства у дію. Через тотальні претензії цивільної адміністрації, її спірну компетентність відбуваються затримки у задоволенні військових потреб, які з усією гостротою постали напередодні української зими, коли війська будуть виводитися на зимові квартири. Обіцянки вищих цивільних інстанцій врахувати та задовольнити потреби вермахту, які неодноразово висловлювались, саботують через некомпетентність або злу волю нюжчі органи цивільного управління.

Руче-інспекція України намагалась, зважаючи на складні стосунки з кері-

вництвом РК, знайти платформу для співробітництва. Останнє було в полі зору і наказів Рейхсмаршала⁷ про облік сировини, а також про роботу підприємств. Досягнуто принципової домовленості з керівництвом РК. Залишається, щоправда, з'ясувати, якими будуть практичні дії органів цивільного управління.

с) Питання про зарплату та ціни.

В галузі зарплати та цінової політики військове управління перш за все наказало заморозити ціни. Безумовно, ці дії були правильними з точки зору збереження рівноваги зарплати та цін. Мова йшла при цьому тільки про перші перехідні заходи, зважаючи на те, що військова влада мала інші першочергові завдання, ніж упорядкування рівня зарплати та стримування цін. Проте момент був слушний — з самого початку приборкати фатальну гру цін. Був встановлений паритет: 1 марка = 10 руб., завдяки якому солдати вермахту мали значну купівельну спроможність, а отже, був підготовлений процес розпродажу захопленої нами землі. Навіть простий солдат з його десятиденним грошовим забезпеченням, яке дорівнює платні робочого Райху за чверть року, був спроможний витримати нечувано високі для українців ціни. В умовах багатократної девальвації російської валюти самі війська сприяли зростанню рівня цін.

Завдання нового цивільного управління полягало у тому, щоб якомога дешевше використати українську робочу силу та продукти з української землі. Мабуть, буде краще, якщо при додержанні паритету 1:10 ціни будуть збережені на довоєнному, а зарплата на встановленому рівнях. У відповідності до цього керівництво РК гадало провести обов'язково заморожування цін та зарплати (у відповідності до рішення заступника Райхскомісара).

Однак при цьому було випущено з уваги:

1. Російська система зарплати була виразно класовою системою оплати праці, яка передбачала привілеї деяким замкнутим групам фізичної праці та навпаки — пригнічення інших. Це була у нашому розумінні неправильна система. До того ж, у СРСР чиста зарплата доповнювалася різними виплатами та пільгами, які отримувала тільки частина населення (харчування на підприємствах і т.п.).

2. Рівень зарплати вже зрушив з місця, сильно загострилася нестача товарів. За дефіцитні товари, які користуються найбільшим попитом, населення сплачує ціни, що у багато разів перевищують довоєнні.

Намагання регулювати ціни тільки шляхом визначення їх граничного рівня виявилось безуспішним. Заборона торговельних операцій, у ході яких порушувалися встановлені ціни, мала своїм наслідком зникнення селянина з міста. Обороти української купівлі-продажу різко знизилися. Дійсні ціни, так звані

спекулятивні, відхиляються все більше від офіційних (приклад: встановлена ціна 1 кг. пшеничного борошна дорівнює 18 пф.; у Києві одну склянку борошна — приблизно 100 гр. — пропонують за 1,70 РМ). Через надто низькі ціни незацікавлений у продажу продуктів селянин плентається назад. Він намагається, якщо це можливо, взагалі більше за гроші нічого не продавати, а обмінювати сільськогосподарські продукти виключно на потрібні йому дрібні товари (сірники, гас, цукор, сіль) або товари тривалого використання та меблі. За гроші селянин ніде нічого не може купити. В результаті фактична цінність грошей упала. Гроші, чи то кредитна марка Райху, чи то російський карбованець, втратили сьогодні в Україні свою функцію як засоба обміну. Цей шлях, на який генерал-губернаторству знадобилося два роки, бо там теж відбулася втеча від золотого до натурального обміну, Україна пройшла за три місяці. Сподівання загальмувати цей процес шляхом створення нового українського карбованця є цілком помилковими. На нього чекає та ж сама доля, що і видрукуваного німецькою владою емісійного золотого у Польщі. Через нове друкування грошових одиниць анітрохи не змінився ні стан валюти, ні стан економіки!

Збереження старої більшовицької системи оплати праці, новий розвиток грошової та цінової ситуації мали практичним наслідком те, що робітник за денну зарплату був у змозі купити собі та сім'ї максимум декілька картоплин або трохи хліба. Це сталося тому, що дійсний рівень цін абсолютно інший за офіційний. Як наслідок, робітник сьогодні не має стимулу до праці... Численні скарги на лінощі українців, небажання працювати, які лунають останнім часом, мають під собою серйозні внутрішні підстави.

Невідповідність між зарплатою та цінами, замкненість селян та їх втеча у сферу реальних цін, порушення функціонування грошей і, нарешті, "втеча від роботи" (за яку недостатньо платять) є, мабуть, найбільш серйозною проблемою сучасного розвитку української економіки.

При цьому необхідно ясно розуміти, що в Україні в кінцевому підсумку тільки українці можуть створювати матеріальні цінності. Якщо ми розстріляємо євреїв, загинуть військовополонені, піде з життя через голодну смерть населення великих міст, а в майбутньому і частина сільського населення, залишиться питання без відповіді: хто ж тут, власне, має створювати матеріальні цінності? За напруженої демографічної ситуації у німецькому Райху ні зараз, ні в доступному для огляду майбутньому німців без сумніву не можна сюди залучити в необхідній кількості. Якщо ж українці повинні працювати, то необхідно цінувати їх фізичне збереження, не через якісь там сентименти, а заради дуже тверезих міркувань! До цього необхідно також в першу чергу упорядкувати відносини між грошима, цінами на товари та платнею за роботу.

d) Транспортні проблеми.⁸

Резюме.

Управління.

Організація цивільного управління в Україні виявилася з адміністративного та економічного боків збитковою. Нижчі органи державного управління в РК "Україна" були нещасливо підібрані, через що ставлення їх до вермахту слід розглядати як суцільне відхилення. Склад нижчих органів управління надто слабкий. Тому вони не повністю дієздатні. Вищі службові інстанції РК зайняті майже скрізь панамі, які поряд з виконанням завдань в Україні зберегли посади у Східній Пруссії. Унаслідок цього відчутно страждає їх праця в Україні.

Населення.

Налаштованість до нас українського населення залишається доброзичливою, не зважаючи на погіршення в останні місяці його матеріального становища. При подальшому погіршенні харчування населення слід рахуватися з переломом у його настрої.

Фольксдойче України не утворюють верству, на яку можна було б спиратися в організації влади на місцях та налагодженні економіки. Значна частина євреїв, які у деяких містах РК становили більше, ніж половину населення, була страчена. У результаті загинула більша частина майстрових, що не могло не позначитися на задоволенні потреб вермахту.

Розміщення, харчування, одяг та стан здоров'я військовополонених погані, рівень смертності дуже високий. Взимку можлива масова смерть великої кількості військовополонених, навіть сотень тисяч. Серед них багато кваліфікованих робітників, майстрових, яких можна б було використати в господарстві України.

Господарство.

У цілому врожай 1941 р., не зважаючи на значні втрати у полі та при молотьбі, зібраний. Поголів'я худоби значно скоротилося через війнні дії, а також ще на одну третину через сучасні примусові поставки. Зібраний урожай може бути використаний тільки частково для покращення харчування німців через те, що населення всупереч усьому намагається забезпечити свої власні потреби, і український селянин безумовно може цього досягти. Частина міського населення буде голодувати. Потреби у продуктах розташованих в Україні військ та цивільної адміністрації задовольнятимуться в цілому місцевим коштом, зменшуючи тим самим поставки в Райх.

Озима сівба 1941 р. через брак пального проведена тільки частково. Надолужити втрачене завдяки яровим культурам навряд чи можливо. У 1942/43 р.

не слід очікувати збільшення сільськогосподарського виробництва. Навпаки, найбільш вірогідним є поширення голоду і на село.

Діюче господарство РК особливого значення не має. Його використання для потреб війська можливе, проте пуск підприємств у дію гальмується через позицію цивільної влади. Відновлення роботи частини київської промисловості було б можливим, якби не виданий для цього міста спеціальний наказ.

Проголошене керівництвом РК обов'язкове заморожування цін та зарплати негативним чином вплинуло на ситуацію. Офіційно встановлені ціни є повною фікцією, бо за вкрай необхідні товари населення мусить сплачувати ціни, які багатократно перевищують встановлені. Торгівля йде не за гроші, а фактично перетворилася у натуральний обмін. Гроші втратили свою функцію як засоба обміну. За офіційно фіксовану зарплату робітник нічого не може купити, щоб підтримати свою сім'ю, тому він втрачає інтерес до роботи.

Транспорт.

Центральне значення мають, нарешті, проблеми транспорту. Розпочате річкове судноплавство у наступний час буде можливим тільки в обмежених масштабах. Із значними труднощами пов'язана й експлуатація залізниць через руйнування, відсутність в Україні якісної залізничної мережі, а також через наявність одночасно широкої та нормальної залізничних колій. Нерозвинута в Україні і мережа шосейних шляхів.

Коментар.

¹ Томас Георг, 20.2.1890—29.10.1946. 3 жовтня 1935 р. шеф відділу військової економіки в ОКХ (вище командування сухопутних сил). З 1.8.1940 генерал інфантерії. З початку війни до 20.11.1942 шеф відділу військової економіки та озброєнь ОКВ (вище командування вермахту) 20.11.1944 був заарештований за зв'язок з учасниками замаху на Гітлера. До кінця війни перебував у в'язниці.

² У відповідності до наказу Гітлера від 17.7.1941 р. окупована німецькими військами радянська територія була розділена на дві зони: військового та цивільного управління. Створений на чолі з гауляйтером Східної Пруссії Еріхом Кохом Райхскомісаріат "Україна" був підпорядкований міністерству у справах окупованих східних районів А.Розенберга. Територія Райхскомісаріату "Україна" постійно змінювалася. На кінець 1941 р. до його складу входили в основному центральні райони України до Дніпра. Липце у відповідності до нового наказу Гітлера з 1 вересня 1942 р. до Райхскомісаріату "Україна" увій-

шли території областей на схід від Дніпра. У результаті Райхскомісаріат “Україна” складався з шести генеральних округів: Волинь-Поділля, Житомир, Київ, Миколаїв, Дніпропетровськ, Крим.

³ Господарський відділ при фельдкомендатурах.

⁴ Генерал-губернаторство було створене у відповідності до наказу Гітлера від 12.10.1939 р. з окупованих центральних територій Польщі. У той час до його складу увійшли 4 дистрикти — Краків, Радом, Варшава та Люблін. Після нападу на Радянський Союз та окупації німцями західних областей України до складу Генерал-губернаторства на чолі з Гансом Франком була включена 1 серпня 1941 р. як п'ятий дистрикт і Галичина.

⁵ Поліція порядку.

⁶ Райхскомісаріат, далі в тексті — РК.

⁷ Герман Герінг.

⁸ У цьому невеликому розділі йдеться про поганий стан шляхів та транспорту в Україні. Ця інформація присвячена переважно технічній стороні справи, а отже може виявитися малоцікавою сучасному читачеві. Зважаючи на це, ми обмежилися лише перекладом коротких висновків автора до цього питання, наведених у резюме.